

КВАЛИТЕТ ВАСПИТНОГ РАДА ОДЈЕЉЕЊСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА

Резиме: У средњим школама као и у основним реализују се часови васпитног рада одјељенске заједнице. Они се популарно зову ВРОЗ часови. Пожељно је да реализација ових часова буде што квалитетнија. Ако упоредимо квалитет реализације истих у средњим школама у односу на основне ту су евидентно значајне разлике. Наиме, како у средње школе углавном „улазе“ наставници који су са префиксом дипломирани (нпр. инжењери, технолози, економисти и сл.), а са скоро никаквим педагошко-психолошким и дидактичко-методичким предзнањима, поставља се питање какав је квалитет часова одјељенске заједнице које они морају реализовати.

Овим радом представљена је критика квалитета васпитног рада одјељенских заједница у средњим школама. Истим се жели нагласити колико је битно у иницијалном образовању потенцијалних средњошколских наставника обезбиједити и адекватну педагошко-психолошку и дидактичко-методичку обуку, с једне стране, али и континуирану обуку постојећих (већ ангажованих) средњошколских наставника, с друге стране. Поготово је битна обука за одјељенско старјешинство, сарадњу са родитељима и васпитни рад у одјељенској заједници.

Кључне ријечи: квалитет, васпитни рад одјељенске заједнице, средња школа, средњошколски наставници.

Увод

Васпитни утицаји на дјецу и омладину настављају се послије завршене основне школе. Ти утицаји нису толико интензивни, а нити примарни у средњој школи као што је то у основној. Општеприхваћена чињеница је да је примарна дјелатност средњошколских установа образовање, а не васпитање. Међутим, то није разлог да се потпуно одрекнемо васпитног утицаја који је свакако неопходан и у средњим школама, поготово данас када је систем вриједности поремећен у свим сферама друштвеног дјеловања и на свим узрастима.

Минималан допринос средњошколских установа у погледу васпитних утицаја на изграђивање позитивних вриједносних оријентација младих могућ је преко тзв. часова одјељењских заједница (ВРОЗ). Успјешност средњих школа у васпитању омладине добрим дијелом је детерминисана и успјешношћу реализације часова одјељењских заједница. Квалитет ових часова свакако се рефлектује и на квалитет васпитних утицаја на данашњу омладину. У подизању квалитета ових часова највећу одговорност носе средњошколски наставници – одјељењске старјешине, али и средњошколски педагози као координатори планирања, реализације, вредновања и унапређивања часова ВРОЗ-а. Сви они заједно представљају тим који стално треба бити у акцији како би се

континуирано подизао квалитет васпитног рада одјељењских заједница. Тај квалитет неће унапређивати неко „са стране“ него само они, заједно са својим ученицима и њиховим родитељима.

Да би се добио увид у квалитет васпитног рада одјељењских заједница у средњим школама неопходно је мјерење истог. За ову активност неопходна је методолошки релевантна примјена већег броја дијагностичких техника. Све оне доприносе да се добије јаснија слика колико је васпитни рад квалитетан, мање квалитетан или чак неквалитетан. Резултати педагошке дијагностике даће смјернице у ком домену треба одржавати квалитет или чак подизати постојећи квалитет васпитног рада у одјељењским заједницама на виши ниво.

Васпитни рад у одјељењским заједницама

Васпитни рад у одјељењским заједницама (скр. ВРОЗ) саставни је дио васпитно-образовних активности у средњим школама. Поред образовања као примарног и доминирајућег дијела активности, у школама се налази и нешто мало скромног времена и простора за часове ВРОЗ-а. Нажалост васпитни утицаји на овим часовима су веома скромни и поставља се питање колико су они квалитетни.

Часови одјељењских заједница у средњим школама законски су регулисани. Према Закону о средњем образовању и васпитању (члан 32) ови часови су предвиђени наставним планом и програмом и спадају у обавезне облике васпитно-образовног рада¹. Наставним планом и програмом предвиђен је за сваки разред један час седмично, односно четири до пет часова мјесечно или укупно 36 часова на нивоу сваке школске године.

У правилу часове одјељењске заједнице (ВРОЗ) реализују средњошколски наставници, тачније одјељењске старјешине. У изнимним случајевима то чине школски педагози, психолози или експерти за одређена подручја и садржаје ВРОЗ-а (љекари, полицајци, спортисти и сл.). Подручја (садржаји) часова ВРОЗ-а углавном су прилагођени развојном периоду од 15 до 19 година. С једне стране, садржаји ових часова односе се на актуелни узрасни период, док с друге стране, могу да се односе и на предстојећи узрасни период, што може бити и период после 19 година (нпр. брак и породица, осамостаљивање, професионални развој и слични садржаји).

Стање програмских садржаја за часове одјељењских заједница у средњим школама није систематски ријешено. Оријентациони План и програм рада одјељењске заједнице у средњој школи, али у виду приједлога, постоји још од 2005. године². Овим приједлогом предвиђено је осам области у оквиру реализације часова ВРОЗ-а, и то:

1. Организација рада одјељењске заједнице,
2. Понашање и културе,
3. Умјеће живљења,
4. Развој и унапређење демократских односа,
5. Заштита природне средине,
6. Гендер образовање,

¹ Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, 2008.

² План и програм рада одјељењске заједнице у средњој школи (приједлог), 2005, Републички педагошки завод Републике Српске.

7. Хуманитарно право и акције и

8. Заштита од мина, НУС-а и преосталог наоружања.

Свих ових осам области садржајно су структурирани тачним називима наставних јединица распоређеним од првог до четвртог разреда. Тако на примјер, неке од наставних јединица у области *Понашање и култура* могу да се односе на садржаје везане за нпр. Управљање ученичком агресијом (Larson, 1998), Да ли агресивна понашања заузимају мјесто вриједностима које су до сада биле неупитне? (Zečo, 2014) или рецимо садржаји који се односе на Школу као почетно мјесто интеркултуралног дијалога или чему учимо нашу дјецу (Jusić, 2014). У оквиру области *Умјеће живљења* погодна наставна јединица је нпр. Здраве школе (Кнежић, 2014). У области *Гендер образовање* наставне јединице могу бити нпр. Насиље у породици (Кођарас, 2005) и Равноправност полова (Kurto, 2005). У овом приједлогу табеларно су и прецизирани исходи учења, методе и облици рада, као и средства за рад, гдје је наглашено понуђено осам приручника и других материјала.

Упркос овом приједлогу плана и програма рада одјељењске заједнице, намећу се бројна питања о реализацији ових часова након десет година одкада постоји овај приједлог. Тачније, да ли се реализују баш ови програмски садржаји или неки други? Да ли се користе препоручени приручници или се ради без њих? Које се методе и облици рада користе на часовима одјељењских заједница? Како се испитује и унапређује квалитет васпитног рада одјељењских заједница?

Иницијално педагошко образовање средњошколских наставника

Сви наставници, поготово одјељењске старјешине, који раде у средњим школама немају исти вид припреме за васпитно-образовни рад, односно нису имали исти пут иницијалног образовања на академијама и факултетима. Овдје се могу издвојити двије групе таквих наставника. Једну групу чине наставници који су имали иницијално педагошко образовање на педагошким академијама, природно-математичким, филозофским, филолошким факултетима и факултетима физичког васпитања и спорта. Другу групу чине наставници са осталих факултета, као што су медицински, правни, економски, шумарски, електротехнички, машински, пољопривредни, технолошки, архитектонско-грађевински и други.

Наставници из прве споменуте групе спадају у оне који су у иницијалном образовању имали, ипак, квалитетнију припрему за васпитно-образовни рад у средњим школама. Ови наставници изводе наставу из групе општеобразовних предмета, као што су српски језик, страни језици, математика, физика, информатика, филозофија, историја, психологија, физичко васпитање и слични. Током студија имали су прилику да слушају и полагају испите из предмета педагошко-психолошке и дидактичко-методичке оријентације. Самим тим, колико толико су се, поред искуства кроз основношколско и средњешколско образовање, кроз иницијално образовање припремали за извођење наставе у својим предметима, па и за реализацију часова одјељењске заједнице.

Наставници из друге споменуте групе спадају у оне који у иницијалном образовању нису имали никакву припрему за васпитно-образовни рад у средњим школама. Њихове излазне компетенције имају атрибуцију тзв. „дипломираних инжењера“ и као такви на факултетима нису имали уопште предмете као што су

педагогија, психологија, дидактика, методика, и слично. Оно што је својствено за ову групу наставника је да је њихово једино педагошко образовање почело прије академских студија – искуством сопственог васпитања и школовања (Ден Лорти, 1972; према Вујисић-Живковић, 2007). Ови наставници изводе наставу из групе ужестручних и практичних предмета, а они који су одјељењске старјешине још и наставу у виду часова одјељењске заједнице. Од тренутка заснивања радног односа у средњој школи и током првих година као приправници, ова група наставника је принуђена пролазити кроз разне облике неформалног, допунског, додатног и менторског образовања уз рад. Овој групи наставника је много теже изводити редовну наставу у „њиховим“ предметима, а поготово реализовати часове васпитног рада у одјељењским заједницама.

Квалитет часова одјељењских заједница у данашњој средњој школи

Часови одјељењске заједнице у данашњој средњој школи реализују се често по специфичним методичким приступима. Средњошколски наставници – одјељењске старјешине међусобно се разликују у реализацији ових часова. Самим тим евидентне су и разлике у квалитету истих.

Када се говори о квалитету уопште постоји мноштво објашњења шта је то квалитет. Поимање квалитета спомиње се у природним, техничким, али и друштвеним наукама. Гумачења квалитета обично имају атрибутивна обиљежја типа „квалитетно“ или „није квалитетно“. Постоје и гледишта о нивоима квалитета, па се говори о „високом“ или „ниском“ квалитету. У педагошкој теорији постоје одређени покушаји дефинисања појма квалитет. Ти покушаји „своде се на атрибутивне одреднице које имају три нивоа значења: а) квалитет као мјера вриједности васпитања и образовања, б) квалитет као мјера остварености циљева компетенција и исхода васпитања и образовања, в) квалитет као ниво остварености утврђених педагошких стандарда“ (Бранковић, 2014, стр. 10). Ове одреднице које се односе на мјеру вриједности, мјеру и ниво остварености свакако су битне одреднице и у одређењу квалитета часова одјељењских заједница.

Кључно питање у реализацији програма васпитног рада одјељењских заједница у средњим школама је *Какав је квалитет реализације ових часова?* Вођен личним искуством и разговорима са студентима на наставничким факултетима о тзв. ВРОЗ-у најчешће сам добијао сличне одговоре о реализацији овог програма. Много тога се у задњих 20-ак година није промијенило. Неки наставници – одјељењске старјешине квалитетно реализују часове ВРОЗ-а, али питамо се колико је таквих наставника? Многе часове ВРОЗ-а „покривају“ педагози и психолози – могу ли стићи све часове „покрити“? Средњошколски наставници, односно генерално одјељењске старјешине неке часове и не држе. Један број ових часова наставници користе за „своје“ наставне предмете. Веома чест случај је и да се ови часови користе за правдање часова (наставници – одјељењске старјешине са ученицима евидентирају који су претходни изостанци били оправдани, а који неоправдани). Постоје и они наставници који реализују часове ВРОЗ-а, али по неким „својим“ програмима, имају специфичне садржаје унутар програма рада одјељењске заједнице. Да не би било све тако „црно“, ипак постоје и они наставници – одјељењске старјешине који се придржавају оријентационог програма ВРОЗ-а и реализују ове часове према предвиђеном програму.

Једина два питања која се овдје намећу јесу Да ли су и Колико су ови часови стварно квалитетни?

Квалитет часова одјељењских заједница може се посматрати као сума више квалитета. Тако можемо говорити о квалитету комуникације, примјене метода, облика, средстава, помагала за рад, припреме ових часова, вредновања, повратног информисања и још неких сегмената везаних за ове часове. На примјер, када је у питању комуникација конфликти су данас врло често посљедица лоше комуникације. Квалитет комуникације на часовима ВРОЗ-а битно доприноси превенцији конфликта. Промовисање метода кооперативне педагогије иде у правцу изграђивања квалитетније комуникације. Увођење повјерења у разред један је од првих корака такве комуникације (Пић, 2003).

Поред квалитета комуникације свакако су битни и остали квалитети. Они укупно доприносе квалитету часова одјељењске заједнице. Поготово су битни квалитетна примјена наставних метода и облика, квалитетна наставна средства и помагала, квалитетно припремање, вредновање, повратно информисање и слични квалитети.

Мјерење и унапређивање квалитета васпитног рада у одјељењским заједницама

Имати увид у квалитет васпитног рада одјељењских заједница у средњим школама значи прије свега мјерити исти у што више његових сегмената. Мјерење квалитета подразумијева примјену различитих дијагностичких техника у процесу реализације часова ВРОЗ-а, али исто тако и примјену истих на исходима таквог процеса као један вид периодичног мјерења (нпр. после полугодишта или на крају школске године). Мјерење квалитета васпитног рада обухвата примјену оба ова приступа, мјерење у процесу и мјерење исхода, а не само један од њих.

Мјерење квалитета у процесу реализације часова одјељењске заједнице односи се најчешће на поступак утврђивања квалитета систематским посматрањем часова ВРОЗ-а. Уобичајена пракса у средњим школама је да се много чешће посматрају часови у настави општеобразовних и ужестручних предмета него часови ВРОЗ-а. Да би мјерили квалитет часова одјељењске заједнице неопходно је интензивирати посматрање ових часова. Уобичајено је да часове ВРОЗ-а посјећује школски педагог, али није неизводљиво да на овим часовима присуствују и остали наставници из колектива. Тако, поред педагога, на овим часовима може бити један или више наставника – одјељењских старјешина. У овом случају можемо организовати посјете искусних старјешина мање искусним или неискусним, али и обрнуто, како би неискусни могли паралелно нешто и да науче на овим посјетама. После реализације часова ВРОЗ-а пракса је да се врши квалитативна анализа истих. То је у ствари, један од начина како „квалитативно мјерити квалитет“. Анализа у којој учествује педагог – посматрач, или још који наставник – посматрач и одјељењски старјешина као посматрани даје одређене показатеље успјешности или неуспјешности реализације ових часова. Резултати ове квалитативне анализе, изведени по принципу

самоувјеравања посматраног, показатељи су нивоа квалитета реализације часова одјељењске заједнице.

Планирање часова одјељењске заједнице битно се одражава и на квалитет реализације ових часова. Мјерење квалитета у планирању ових часова само је један од аспеката како и гдје се све може мјерити квалитет. Налази емпиријских истраживања подржавају холистички приступ мјерењу квалитета у планирању, што је битно и код планирања часова одјељењске заједнице. Међутим, због сложености холистичког приступа, а поготово због могућих редукционистичких замки у мјерењу квалитета веома корисна су и експертска просуђивања као дио холистичког приступа (Carmona and Sieh, 2005).

Квалитет васпитног рада одјељењских заједница мјери се и на основу исхода рада одјељењских заједница у средњим школама. Исходи се могу мјерити послје сваког часа одјељењске заједнице, али и периодично, послје полугодишта или на крају школске године. Код исхода рада одјељењских заједница најмјеродавнији показатељи квалитета свакако су крајњи корисници, односно ученици. „Оно што корисник види као квалитет, то јесте квалитет“ (John M. Kelly, према Микановић, 2014, стр. 73). У ту сврху може се примијенити неколико дијагностичких техника, а у склопу њих и различити дијагностички инструменти. Мјерење квалитета васпитног рада одјељењских заједница може се изводити и на основу задовољства ученика истим. У ту сврху корисно је комбиновање штампане и електронске (нпр. преко интранета) анкете и додатног интервјуа у фокус групама ученика (Aldridge & Rowley, 1998). Дакле, послје часа, полугодишта или на крају школске године могу се ученици анкетирати, интервјуисати, (само)процјењивати, тестирати и систематски посматрати. Све ове дијагностичке технике треба ускладити са садржајима и очекиваним исходима часова одјељењских заједница. У овом случају мјерење квалитета васпитног рада у одјељењским заједницама подразумијева и квалитативни, али и квантитативни дијагностички приступ.

Искуства ученика и наставника такође доприносе могућности мјерења квалитета васпитног рада одјељењских заједница. Хектнер, Шмит и Чикзентмихалџи (2007) расвијетлили су метод узорковања искустава као метод мјерења квалитета у свакодневном животу. Према овом методу искуства ученика и наставника могу се квантитативно (нумерички и графички) и квалитативно анализирати. Овај метод свакако је примјењив и у узорковању искустава ученика и наставника у васпитном раду одјељењских заједница у функцији мјерења квалитета истог.

Мјерење квалитета васпитног рада одјељењских заједница у средњим школама услов је за предузимање одређених мјера на унапређивању тог квалитета. Квалитативни и квантитативни показатељи усмјеравају нас гдје и како унапређивати квалитет рада у одјељењским заједницама. У погледу унапређивања квалитета васпитног рада одјељењских заједница у средњим школама можемо навести неколико препорука и актуелних искуствених активности. Неке од њих односе се на системско рјешавање овог проблема, док се неке препоруке и искуствене активности односе на интерне унутаршколске проблеме. Наводимо их редајући их по принципу од системских ка интерним, односно од мање ка више изводљивим препорукама и искуственим активностима:

- Увођење педагошко-психолошких и дидактичко-методичких изборних предмета на завршним годинама студирања (први циклус студија) или комбиновање обавезних и изборних педагошко-психолошких и дидактичко-методичких предмета на другом (master) циклусу студија,

- Ванредна једногодишња обука за наставнике почетнике – обука уз рад,
- Стручно усавршавање унутар школе под водитељством педагога и психолога,
- Искуствено учење кроз активе наставника,
- Размјена узорних писаних припрема за часове ВРОЗ-а,
- Посјете „наставника – наставницима“,
- Посјете наставника часовима педагога и обрнуто,
- Израда и међушколска размјена интерних приручника за реализацију часова ВРОЗ-а,
- Награђивање најбољих наставника,
- Корективни рад са најслабијим наставницима,
- Позиционирање часова ВРОЗ-а средином радне седмице и средином радног дана (нпр. трећи час) и сличне препоруке и активности.

Вјероватно би се значајно унаприједио квалитет васпитног рада у одјељењским заједницама када би се постепено уважавале већина ових препорука и искуствених активности. Међутим, тек прави ефекат би се постигао када би се све ове препоруке и активности системски имплементирале, а не од школе до школе по сопственим интерним обрасцима.

Закључак

Процес институционалног интенционалног васпитања не завршава се на крају основног васпитања и образовања. Напротив, он се и даље наставља у средњем усмјереном образовању и васпитању. Иако је средња школа примарно образовна установа то није разлог да се престане или загуби васпитни утицај у њој. Законски и подзаконски акти указују да је средња школа још увијек и васпитна установа. Простора за васпитне утицаје у средњој школи има веома мало. Ови утицаји могу се препознати у настави, ваннаставним и осталим активностима. Проблем је само колико су они интензивно изражени.

Формално највећа шанса за васпитне утицаје у средњој школи даје се кроз васпитни рад одјељењске заједнице, односно ВРОЗ. Наставним планом и програмом за средње школе предвиђен је један час седмично за васпитни рад одјељењске заједнице. И за тај један час седмично намећу се бројна проблемска питања: да ли се редовно реализују ови часови; ако се редовно реализују ко их најчешће реализује; ако их редовно реализују средњошколски наставници – одјељењске старјешине да ли имају програм ВРОЗ-а; ако постоји програм да ли је научно и стручно утемељен или је резултат личних произвољности; ако се реализују часови ВРОЗ-а каква је артикулација ових часова; које и какве методе и облици се примјењују на овим часовима; колико су квалитетна наставна средства и помагала; какво је припремање, вредновање и повратно информисање васпитног рада одјељењских заједница и слична отворена проблемска питања. Поред ових питања, битно је и питање иницијалног педагошког образовања средњошколских наставника, поготово оних који немају никаквог додира са педагогијом, психологијом, дидактиком и разним методикама. И ако постоје било каква искуства у иницијалном образовању будућих средњошколских наставника увијек се

можемо приупитати колико често и да ли су се уопште сусретали са садржајима везаним за васпитни рад у одјељењским заједницама.

Васпитни исходи су показатељи квалитета васпитног рада одјељењских заједница. Све очекиване исходе које дијагностикујемо код ученика у средњим школама индикатори су успјешности васпитног рада у одјељењским заједницама. Да би се препознао квалитет васпитног рада исти се мора мјерити процесуално и исходишно различитим квантитативним и квалитативним приступима. Међутим, то није довољно, за одржавање квалитета и подизање истог на виши ниво, неопходно је континуирано унапређивање овог квалитета. Одржавање и подизање квалитета васпитног рада у одјељењским заједницама у средњим школама на виши ниво веома је комплексна активност. Она захтјева истовремено и системска, али и интерна или унутрашња рјешења.

Литература

- Aldridge, S., & Rowley, J. (1998). Measuring customer satisfaction in higher education. *Quality Assurance in Education*, 6(4), 197-204.
- Бранковић, Д. (2014). Квалитет васпитања и образовања као теоријско-методолошки проблем, у *Зборнику I Квалитет васпитно-образовног рада* (реферати), стр. 7-31.
- Вујисић-Живковић, Н. (2007). Педагошка истраживања и образовање наставника. *Зборник Института за педагошка истраживања*, Година 39, Број 2, стр. 243-258.
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju* (2008). Број: 01-1217/08, Datum: 16. jul 2008. godine.
- Zećo, J. (2014). Da li agresivna ponašanja zauzimaju mjesto vrijednostima koje su do sada bile neupitne?, у *ŠKOLA KOJU VOLIM Zbornik radova: primjeri dobrih praksi odgojnog rada u srednjim školama u Bosni i Hercegovini*, Multidisciplinarno društvo za unapređenje mentalnog i socijalnog zdravlja (MDD Sarajevo) i Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Očitano 2.2.2014. на http://mddbih.org/files/zbornik_radova.pdf.
- Плић, В. (2003). Kvalitet komunikacije između učenika i nastavnika. *Godišnjak za psihologiju, Godina II, Broj 2*, str. 213-219.
- Jusić, M. (2014). Škola kao početno mjesto interkulturalnog dijaloga ili čemu učimo našu djecu?, у *ŠKOLA KOJU VOLIM Zbornik radova: primjeri dobrih praksi odgojnog rada u srednjim školama u Bosni i Hercegovini*, Multidisciplinarno društvo za unapređenje mentalnog i socijalnog zdravlja (MDD Sarajevo) i Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Očitano 2.2.2014. на http://mddbih.org/files/zbornik_radova.pdf.
- Knežić, Z. (2014). Zdrave škole, у *ŠKOLA KOJU VOLIM Zbornik radova: primjeri dobrih praksi odgojnog rada u srednjim školama u Bosni i Hercegovini*, Multidisciplinarno društvo za unapređenje mentalnog i socijalnog zdravlja (MDD Sarajevo) i Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Očitano 2.2.2014. на http://mddbih.org/files/zbornik_radova.pdf.
- Košarac, LJ. (2005). Nasilje u obitelji, у *Zbornik gender pristupa u vaspitno-obrazovnom procesu*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Agencija za ravnopravnost spolova, Gender centar Vlade Federacije Bosne i Hercegovine, Gender centar Vlade Republike Srpske, Republički pedagoški zavod Republike Srpske, Prosvjetno-pedagoški zavod Kantona Sarajevo i Nezavisni biro za humanitarna pitanja IBHI-BiH.

- Kurto, J. (2005). Ravnopravnost spolova, u *Zbornik gender pristupa u vaspitno-obrazovnom procesu*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Agencija za ravnopravnost spolova, Gender centar Vlade Federacije Bosne i Hercegovine, Gender centar Vlade Republike Srpske, Republički pedagoški zavod Republike Srpske, Prosvjetno-pedagoški zavod Kantona Sarajevo i Nezavisni biro za humanitarna pitanja IBHI-BiH.
- Larson, J. (1998). Managing student aggression in high schools: Implications for practice. *Psychology in the Schools, Vol. 35(3)*.
- Микановић, Б. (2014). Квалитет основног васпитања и образовања, у *Зборнику I Квалитет васпитно-образовног рада* (реферати), стр. 73-91.
- План и програм рада одјељењске заједнице у средњој школи (приједлог)* (2005). Републички педагошки завод Републике Српске.
- Hektner, J.M., Schmidt, J.A. & Csikszentmihalyi, M. (2007). *Experience sampling method: Measuring the quality of everyday life*. SAGE Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Carmona, M and Sieh, L. (2005). *Measuring quality in planning: Managing the performance process*. Published in the Taylor & Francis e-Library.